

פרשת ויקרא

בפתחו של חומש ויקרא

הרב שמעון קליין

לעילוי נשמתה של איתנה שרה בת הדסה פרידמן ז"ל

דברים שרואים מכאן

תפישה ייחודית קיימת במקרא ביחס לפתיחתם של ספרים. פתיחה משמשת מעין מבוא לעמדה הרוחנית ולמערכת המושגים עמהם עתיד הלומד להיפגש במהלך הספר¹. בשורות הבאות נתבונן בפסוק הפתיחה לספר ויקרא, נזהה בו מעין מבוא לספר - בכללותו.

"וַיִּקְרָא אֶל מֹשֶׁה וַיְדַבֵּר ה' אֵלָיו מֵאֵהָל מוֹעֵד לְאֹמֶר (ויקרא א', א')."

במילים אלו נפתח ספר ויקרא, ובשורות הבאות תיערך עמהן היכרות עומק. תחילה ה' קורא אל משה, ורק בשלב שני הוא מדבר אליו מאוהל מועד. מה מוסיפה הקדמת הקריאה לדיבור²? קריאה מקדימה מגשרת על פער, פיזי או רוחני, בין המקום בו נתון האדם לבין המקום אליו הוא נקרא. בעקבות הקריאה, נוצרת מכוונות ומתאפשר הדיבור³.

מיהו הקורא? מהיכן באה הקריאה? במשפט הראשון: "וַיִּקְרָא אֶל מֹשֶׁה" - אין עדיין התייחסות לשאלות אלו⁴. זוהי קריאה ראשונית, שם ה' אינו נוכח בה, וגם המקום ממנו הוא מדבר - אינו מותיר את רישומו. רק בשלב שני מתבהרת התמונה: "וַיְדַבֵּר ה' אֵלָיו מֵאֵהָל מוֹעֵד לְאֹמֶר" - כעת ישנו דיבור, שם ה' נוכח - בהתגלות ממשית, המקום ממנו הוא מדבר הוא משמעותי, ולבסוף מופיעה אמירה - תוכן. בתווך - הפעולה שאיפשרה את ההתבהרות - היענות משה לקריאת א-להים, בהיבט הפיזי, ובמכוונות אל קריאת

¹ להרחבה על כך - ראה עיוננו לפרשת בראשית ולפרשת במדבר.

² הניסוח השכיח במקרא הוא "וידבר ה' אל משה לאמר". בפרשתנו הוא נמצא בפרשיות הסמוכות - בקרבן חטאת (ד', א') בקרבן אשם (ה', ד'; ה', כ"א), וכמותן הוא בעשרות רבות של פתיחות לפרשיות בתורה. דיבור ללא קריאה קודמת מצוי גם בראש חומש - בפתיחה לספר במדבר.

³ בדומה לעליית משה להר סיני, שגם אליה קדמה הקריאה: "וַיִּקְרָא אֶל מֹשֶׁה בַּיּוֹם הַשְּׂבִיעִי מֵתוֹךְ הָעֲנָן... וַיְבֵא מֹשֶׁה בְּתוֹךְ הָעֲנָן וַיַּעַל אֶל הָהָר וַיְהִי מֹשֶׁה בְּהָר אֲרָבָעִים יוֹם וָאַרְבָּעִים לַיְלָה" (שמות כ"ד, ט"ז-ח).

⁴ אך מתבקשת היא פתיחה בציון זהות הקורא, בפסוק מעין זה: "וַיִּקְרָא ה' אֶל מֹשֶׁה וַיְדַבֵּר אֵלָיו מֵאֵהָל מוֹעֵד לְאֹמֶר". דומה שם ה' (הקורא), אינו נזכר, מכיוון שמשה עדיין נתון בחוץ, ומיקומו אינו מאפשר לו מפגש עם ה' בשמו. רק בעקבות בואו אל אהל מועד עשוי הדבר להתרחש. תיאור זה - מחדד את דבר קיומו של פער בין נקודת המבט של א-להים לבין נקודת המבט של משה. לא רק תוכן הדברים הוא א-להי, אלא גם נקודת התצפית והנחות היסוד הנגזרות ממנה הן אחרות, ואליהן מוזמן כעת משה.

א-להים אליו⁵. כעת, ב'מקומו' החדש, משנה ההתרחשות את אופייה. ה' מדבר אליו, ומזמן אותו אל פרשיית הקרבנות ואל פרשיות נוספות בספר. חן המקום ממנו בוקע הדיבור - "מֵאֵהָל מוֹעֵד" מהווה כעת נושא והופך להיות משמעותי.

בפסוק זה מזמין א-להים את משה אל 'רשות גבוה' - ומשם הוא עשוי לדבר אליו. ממקומו של משה, במחנה - דבר ה' לא יישמע. בכדי להיחשף אליו, עליו לעזוב את מקומו, ולכוון את מבטו אל נקודת המבט של א-להים השוכן באוהל מועד. מילים אלו משמשות כפתיחה לפרשיות הקרבנות, אך בהקשר רחב יותר - הן משמשות כפתיחה לספר כולו. חומש שלם בו דבר ה' אל האדם, מאוהל מועד אל בני ישראל.

מנקודת מבטו של א-להים

כאמור, ה'מגרש' בו מתחולל ספר ויקרא הוא - רשות גבוה, ובהתאמה, מתחילתו ועד סופו הוא אוצר בתוכו את דברי הא-להים. יוצאות דופן הן שתי חריגות, בהן מתוארות התרחשויות: סיפור חנוכת המשכן (פרקים ח'-י'), וסיפורו של המגדף (כ"ד, י'-כ"ג)⁶. במובן המהותי, החריגה היא מצומצמת, שכן בשתיהן מתקיימת נוכחות חזקה של א-להים. בחנוכת המשכן - א-להים בא אל המשכן, ובני אהרון כמו גם כלי המקדש נחנכים לעבודה. בסיפורו של המגדף נוכחות א-להים היא על דרך השלילה: איש נוקב את השם ומקלל, ופגיעתו בשם ה', בהופעתו בעולם, גוזרת את עונשו למיתה. בשתי הפרשיות מצוין הכתוב את הנאמנות לדיבור הא-להי כמות שהוא. בחנוכת המשכן: "וַיַּעַשׂ מֹשֶׁה כְּאֲשֶׁר צִוָּה ה' אֹתוֹ" - שוב ושוב⁷, ובפרשיית המגדף, מניחים

⁵ הפסוק נמנע מלתאר את הגעת משה אל המשכן, ודומה שזהו ביטוי נוסף לעיקרון הנוכח בליבו של הספר: מיקוד במעשה הא-להי, לא במשוב האנושי, בוודאי לא במקום שקיים פער בין השניים.

⁶ "וַיֵּצֵא בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אֵשָׁה יִשְׂרָאֵלִית וְהוּא בֶן אִישׁ מִצְרַיִם בְּתוֹךְ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וַיִּנְצְוּ בַּמִּחְנֶה בֶן הַיִּשְׂרָאֵלִית וְאִישׁ הַיִּשְׂרָאֵלִי: וַיִּקַּב בֶּן הָאִשָּׁה הַיִּשְׂרָאֵלִית אֶת הַשֵּׁם וַיִּקְלַל וַיְבִיאוּ אֹתוֹ אֶל מֹשֶׁה וְשֵׁם אָמוֹ שְׁלֵמִית בַּת דְּבָרִי לְמִטָּה דָן: וַיִּנְיַחְהוּ בַּמִּשְׁמֵר לְפָרֵשׁ לָהֶם עַל פִּי ה': וַיְדַבֵּר ה' אֶל מֹשֶׁה לְאֹמֶר: הוֹצֵא אֶת הַמְּקַלֵּל אֶל מַחוּץ לַמִּחְנֶה וְסָמְכוּ כָל הַשְּׂמֵעִים אֶת יָדֵיהֶם עַל רִאשׁוֹ וְרָגְמוּ אֹתוֹ כָּל הָעֵדָה: וְאֵל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל תְּדַבֵּר לְאֹמֶר אִישׁ אִישׁ כִּי יִקְלַל אֶל-לֵהוֹי וְנָשָׂא חֲטָאוֹ: וְנִקַּב שֵׁם ה' מוֹת יוֹמָת רָגוֹם יִרְגְּמוּ בוֹ כָּל הָעֵדָה כְּכֹר פְּאֻזְרָח בְּנִקְבוֹ שֵׁם יוֹמָת: (ויקרא כ"ד, י"ג-ג)

⁷ כך בויקרא ח', ד'; ט'; י"ג, י"ז; כ"א; כ"ט; ט', י', ובווריאציות נוספות: ט', ו'; ז'; י'; כ"א; י', א'; י"ג; ט"ו; י"ח. בהתאמה - חריגה

אוסף גדול של ציוויי התנהגות נמצא בפרשת קדושים, ובפתחם מעין כותרת: "קְדוּשִׁים תִּהְיוּ כִּי קְדוֹשׁ אֲנִי ה' אֱלֹהֵיכֶם" (ויקרא י"ט, ב). ציווי על התנהגות נבדלת, וגם הטעמה - כך אני נוהג, כך תנהגו גם אתם. למעשה, הפרשייה פותחת בנושאים המביאים לידי ביטוי את המקודש והגבוה שבחיים, כמו - יראת אם ואב, שמירת שבת, הרחקה מעבודה זרה וקרבתו, אך מהר מאד עיסוקה מתרחב אל עבר שורה של מצוות חברתיות: פאה ולקט: "לְעֵנִי וְלִגְרִי תַעֲזֹב אִתָּם..." (שם י'); "לֹא תִגְנְבוּ וְלֹא תִכְחָשׁוּ וְלֹא תִשְׁקְרוּ אִישׁ בְּעֵמִיתוֹ" (י"א); "לֹא תַעֲשֶׂק אֶת רֵעֶךָ וְלֹא תִגְזֹל לֹא תִלִּין פְּעֻלַת שְׂכִיר אֲתָךְ עַד בֹּקֶר: לֹא תִקַּלֵּל חֵרֶשׁ וְלִפְנֵי עֹר לֹא תִתֵּן מְכַשֵּׁל... לֹא תַעֲשׂוּ עֹל בַּמִּשְׁפָּט לֹא תִשָּׂא פְנֵי דָל וְלֹא תִהַדֵּר פְּנֵי גְדוֹל בְּצַדֵּק תִּשְׁפֹּט עִמִּיתְךָ" (שם י"ג-י"ד).

מן הטעם הניתן בפסוקים למצוות אלו עולה שהכותרת שהענקנו להן - 'מצוות חברתיות' - אינה מדויקת. כותרת זו מתאימה להופעת ציוויים מעין אלו בספר דברים¹¹. בספר ויקרא הנושא אינו פיתוחה של החברה ומרקם החיים שבה, אלא - "אֲנִי ה' אֱלֹהֵיכֶם", או - "וַיִּרְאֶת מֶאֱלֹהִים אֲנִי ה'". פירוש - אני ה' נוכח וקיים כא-להים שלכם, ונוכחותי מייצרת אמות מידה המחייבות אתכם להתנהגות גבוהה, מדויקת. בהתאם לכך - הכותרת "קְדוּשִׁים תִּהְיוּ כִּי קְדוֹשׁ אֲנִי ה' אֱלֹהֵיכֶם" שייכת מעתה הן לנושאים שברומו של עולם, והן לנושאים הקשורים לחיי החול¹².

זווית נוספת לייחודם של נושאי החול בחומש זה: בפרשת בהר מוצגת הארץ כשייכת לא-להים: "... כִּי לִי הָאָרֶץ כִּי גֵרִים וְתוֹשְׁבֵים אִתָּם עִמָּדִי" (ט"ו - כ"ג)¹³. שאלה מתבקשת היא - מה פירוש שיוכה של הארץ לא-להים? מהו מעמדו של האדם בה? התשובה לשאלות אלו מפורשת בכתוב: לאחר שהטעימה התורה מדוע לא תימכר הארץ לצמיתות, היא מצווה - "וּבְכָל אֶרֶץ אֲחֻזְתְּכֶם גְּאֻלָּה תִתְּנוּ לְאֶרֶץ" (שם, כ"ד). שוב ושוב חוזרת בפסוקים המילה 'גאולה', ומתארת את שיבתה של קרקע לבעליה הראשונים¹⁴. והרי לנו

אותו במשמר "לְפָרֵשׁ לָהֶם עַל פִּי ה'". ברוח זו חותמת הפרשייה במילים: "וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל עָשׂוּ כַּאֲשֶׁר צִוָּה ה' אֶת מֹשֶׁה" (שם כ"ד, י"ב; כ"ג).

מלבד שני אירועים אלו - אין לאורך הספר פירוט של מימוש - בחזרת משה על דבר ה' בפני העם, או בתיאורו של ביצוע לדיבור הא-לוהי⁸. חזרות מעין אלו קיימות בחומשים אחרים, ובעצם קיומן הן מעידות על פער מובנה המתקיים בין המקור לבין מופעו הנוסף⁹. כפילות זו מתבקשת במקום בו מתקיימות שתי רשויות: רשות גבוהה - בה אומר א-להים את דברו, ומנגד מערכת חיים אנושית, בה נוכח העם גם מתרחשים האירועים. בספר ויקרא - מערכת החיים האנושית אינה מהווה נושא, וממילא אין צורך להתאים אליה את הדיבור הא-לוהי.

נושאים ותובנות

מהם הנושאים בהם עוסק ספר ויקרא? נפח גדול תופשים בו פרקי המקדש. הקרבנות (פרקים א'-ז), חנוכת המשכן (פרקים ח'-י), עבודת יום הכיפורים (ט"ז), איסור שחטי חוץ ואיסור אכילת דם (י"ז)¹⁰, חוקי הכהנים - בכלל ובמקדש (כ"א-כ"ב), נר התמיד ולחם הפנים (כ"ד, א'-ט), פרשת ערכין והקדשים (כ"ז). נפח זה הוא תוצאה ישירה לפרספקטיבה הנוכחת בבסיסו של הספר - דבר ה' הנאמר למשה מאוהל מועד.

לצד אלו, נוכחים בספר נושאים שבחול, אלא שמכנה משותף להם: נקודת המבט הא-לוהית ממנה הם נצפים. נקודת מבט זו מזמנת אדם אל אמות מידה התנהגותיות שלא צמחו בתוככי העולם. בשורות הבאות נבקש לזהות תובנות עומק הנגזרות מנקודת המבט המיוחדת לחומש זה - ביחס לנושאי החול שבו.

מהציווי גובה מחיר כבד מנדב ואביהוא, בהקריבם "אֵשׁ זָרָה אֲשֶׁר לֹא צִוָּה אִתָּם" (ויקרא י', א').

⁸ פעמיים נזכרת אמירת משה לעם (כ"א, כ"ד; כ"ג, מ"ד), ופעם אחת נזכר מימוש לדיבור הא-לוהי (ט"ז, ל"ד). בשלושת אלו מדובר בחתימת פרשה, ללא פירוט ותיאור, ממילא ללא פער בין המקור הא-לוהי לבין הסיפור על מימושו. פער מעין זה קיים למכביר בחומשים אחרים, בהם שכיח ציווי א-לוהי ולצידו פירוט ליישומו או לדברי משה המוסר אותו אל העם. באלו ובאלו, קיים שוני מהותי בין המקור לבין ניסוחיו המאוחרים.

⁹ כשאין פער, אין למקרא צורך לחזור ולתאר את הסיפור כפי שהיה. די לומר את הציווי, ולאחריו - "ויעש כן" או "וידבר משה את הדברים האלה". חזרה פירושה הזמנה להקשבה, וכשבאים להקשיב מגלים פערים שלא יאומנו.

¹⁰ דם נאסר באכילה בהקשר לייעודו כמי שניתן על המזבח וכמי שמכפר על נפשותיהם: "וְאִישׁ אִישׁ מִבֵּית יִשְׂרָאֵל וּמִן הַגֵּר הַגֵּר בְּתוֹכְךָ אֲשֶׁר יֹאכַל כֹּל דָּם וְנִתְּתִי פָנָי בְּנֶפֶשׁ הָאֵכֶלֶת אֶת הַדָּם וְהִכֹּרְתִי אֹתָהּ מִקֶּרֶב עִמָּה: כִּי נֶפֶשׁ הַבְּשָׂר בַּדָּם הִוא וְאֲנִי נִתְּתִי לָכֶם עַל הַמִּזְבֵּחַ לְכַפֵּר עַל נַפְשֹׁתֵיכֶם כִּי הַדָּם הִוא בְּנֶפֶשׁ יְכַפֵּר: עַל כֵּן אִמְרַתִּי לְבְנֵי יִשְׂרָאֵל כֹּל נֶפֶשׁ מִכֶּם לֹא תֹאכַל דָּם וְהִגַּר הַגֵּר בְּתוֹכְכֶם לֹא יֹאכַל דָּם" (י"ז, י"ב-ב).

11 בפרק 'פער שיטתי' יוצגו שני המבטים השונים על מצוות אלו.

12 משמעות דומה קיימת לפרשת העריות שבפרשת אחרי מות. ניתן היה להבין פרשייה זו כנושא חברתי, כהסדרה של מערכת היחסים החברתית; כנגד מחשבה שכזו, פותחת הפרשה ואף חותמת בהצהרה: "אֲנִי ה' אֱלֹהֵיכֶם" (ויקרא י"ח, ב'; י"ח, ל'). הצניעות והקדושה נגזרות בה מן ההידמות לתכונותיו של א-להים.

13 גר הוא אדם שעזב את ארצו ומולדתו והשתקע בארץ אחרת. תושב הוא אדם הנמצא במקום מסוים - באופן זמני: כך יתפרש פסוק זה: "וְהָאָרֶץ לֹא תִמְכַר לְצַמְתָּהּ, כִּי לִי הָאָרֶץ, כִּי גֵרִים וְתוֹשְׁבֵים אִתָּם עִמָּדִי" (ויקרא כ"ה, כ"ג) - אתם לא בעלי הארץ, אתם נמצאים בה רק באופן זמני. הגר - כמי שבא מרחוק, והתושב כמי שאינו קבוע בה.

14 כִּי יִמּוֹךְ אֲחִידֶךָ וּמְכַר מֵאֲחֻזְתּוֹ וּבָא גְאֻלוֹ הַקָּרֵב אֵלָיו וְגָאֵל אֶת מִמְכַר אֲחִיו: וְאִישׁ כִּי לֹא יִהְיֶה לוֹ גְאֹל וְהִשִּׁיגָהּ יָדוֹ וּמִצָּא כְּדֵי גְאֻלָּתוֹ: וְחָשַׁב אֶת שְׁנֵי מִמְכָּרוֹ וְהָשִׁיב אֶת הָעֶדְף לְאִישׁ אֲשֶׁר מָכַר

אירועים אחרים, הייתה עמדתו משתנה בהתאם. מעתה ישמשו אלו כנקודת מוצא לדבריו בספר זה.

נושא מרכזי בספר דברים הוא - הכנת העם לקראת כניסתו אל הארץ. במובן זה דומה שהחידוש הגדול החורז את הספר הוא עמדה חדשה אליה מוזמן העם - עמדת 'האחריות'¹⁶. בניגוד לתקופת העבדות במצרים בה האחריות הייתה בידי המצרים, ובניגוד לתקופת המדבר - בה האחריות הייתה במידה רבה בידי א-להים, כעת עומד המצב להשתנות. עם כניסתם אל הארץ הם עומדים ליטול בהדרגה אחריות על מערכות החיים שהם עתידים לבנות בה, ועל קיומם הפיזי והרוחני. במציאות זו יעבור המוקד מן המעשה הא-להי, אל המעשה האנושי. מדבר ה' כפי שהוא, אל אופן הקליטה שלו בעולמם של בני אדם. גם א-להים עשוי להתגלות אליהם מעתה בצורה אחרת. בניגוד לא-להים המתגלה אל משה מאוהל מועד, מזמן את העם אל נקודת מבט גבוהה על המציאות, נקודת המוצא כעת היא - עשייתם, ותפישתם את המציאות. העם יפעל, ייצור,

פרדוקס: מן העבר האחד מתואר האדם כגר וכתושב בארץ השייכת לא-להים, ומנגד - היא משויכת אליו ואל משפחתו, ושיבתה אליהם נתפשת כגאולה?

תשובה לשאלה זו, פותחת צוהר להבנה נוספת במהות הספר. מה פירוש המילים "כי לי הארץ"? הכוונה אינה לשייכות טרנסצנדנטאלית, נבדלת ורחוקה מן האדם - ומעין קדושת המקדש. אדרבה - קשר הארץ אליכם הוא מהותי, והוא אוצר בתוכו ייעוד ומשמעות. א-להים הוא שייעדה אליכם וכיוון שכך אין לכם רשות לחלל את מעמדה, לסחור ולהעבירה לרשות אחר. במילים אחרות - בעלות על הארץ יכולה להיתפש כשליטה ממונית בחבל ארץ או בנכס, והנה כאן, היא מקבלת משמעות אחרת, כמי שמקפלת בתוכה סיפור על זהות ייעוד ומשמעות. דומה במידת מה קשר זה שבין האדם לבין ארצו לקשר שלו אל גופו. גם כאן ניתן לשאול - מהי מידת בעלותו של האדם על גופו? האם רשאי לעשות בו כרצונו? גופו של אדם מגלם במידה רבה את עצמיותו, שייכותו אליו היא מהותית, ודווקא בשל כך הוא אינו רשאי לעשות בו ככל העולה על רוחו.

עד כאן, כמה מאפיינים למערכת המושגים הנוכחת בספר ויקרא. בפרק הקרוב תוצג הפתיחה לחומש דברים, והיא תחשוף בפנינו מערכת מושגים נוספת, שונה. פער גדול קיים בין השתיים, וההתבוננות בו עשויה לסייע לנו להבין דבר בייחודו של ספר ויקרא.

בין ויקרא לבין דברים

"אֵלֶּה הַדְּבָרִים אֲשֶׁר דִּבֶּר מֹשֶׁה אֶל כָּל יִשְׂרָאֵל בְּעֶבֶר הַיַּרְדֵּן בְּמִדְבַר בְּעַרְבֵי מוֹל סוּף... אַחַד עֶשֶׂר יוֹם מֵחָרֵב... וְהָיָה בְּאֶרְבָּעִים שָׁנָה בְּעֶשְׂתֵּי עֶשְׂרֵת חֹדֶשׁ בְּאַחַד לַחֹדֶשׁ... אַחֲרֵי הַפְּתוֹת אֶת סִיחֹן... בְּעֶבֶר הַיַּרְדֵּן בְּאֶרֶץ מוֹאָב הוֹאִיל מֹשֶׁה בְּאֶרֶץ הַתּוֹרָה הַזֹּאת לְאִמֵּר"¹⁵
(דברים א', א'-ה').

בניגוד לספר ויקרא, שמהותו היא דבר ה' אל משה, כעת הנושא הוא דברי משה. בניגוד להיצמדות לנקודת המבט הא-להית שאינה נתונה בהקשרי מקום וזמן, כעת הקשרים אלו הם בלב העניין. תחילה מתואר מקום, סיפור הדרך שהובילה אליו, ציון זמן, המלחמות שקדמו לנאום, ולבסוף הקשר נוסף של מקום. בכל אלו התרחשו אירועים שעיצבו את העמדה הרוחנית של העם ושל משה¹⁵. אילו היו אלו

מכין משה תורה ועם לקראת כניסתם לארץ. בהכנה הוא מצייר את העתיד, את הייעוד, ואלו נגזרים מכל מה שהיה עד כה.

16 כבר בשיח הגלוי, ספר דברים משופע בתיאורן של מערכות חיים שהאדם נוטל עליהן אחריות. לדוגמה פרשת שופטים פותחת בחובת העמדה של מערכת משפט ("ז", "ח-כ"), ובהעמדת מנהיגות בפרשת המלך ("ז", "ד-כ"). שתי הפרשיות כתובות בלשון יחיד והן פונות אל העם כישות וכריבון, עליו מוטלת האחריות להעמיד מערכת משפט ולהעמיד ממלכה. אחריות תוטל גם בהמשך על כך שלא ישפך דם נקי בקרב ארצכם ("ט", א'-ג); אחריות על המתחולל במרחב הסמוך לעיר בעגלה ערופה ("א", א'-ט) ועוד.

בשיח הסמוי נוכחת ה'אחריות' בפרשיות רבות נוספות. נמחיש זאת בדוגמא: פרשת 'והיה אם שמוע', פותחת בתיאור שני מצבים אפשריים. 'אם שמוע תשמעו אל מצוותי... לאהבה את ה' אלוהיכם... יהיה מטר, הארץ תיתן יבולה, ויהיה טוב'. 'אם לא תשמעו - השמים יעצרו, הארץ לא תיתן יבולה, ולבסוף תאבדו מעל הארץ הטובה'. במבט ראשון העיקרון המוצע הוא - שכר ועונש. בהתאם לכך - אין בה הוראה לאהוב את ה' ולקיים את מצוותיו. יש בה אמירה - מה יקרה אם תשמעו, תקיים מצוות ותאהב, ומה אם לא. הקושי בהסבר זה: סתירה הקיימת בין דיבור על עבודת ה' כמושתת על שכר ועונש, לבין דיבור על אהבת ה', שהרי בסיסה המתבקש הוא פנימי, חירותי, לא מאוים בעונשים ובהפסדים.

הבנה אחרת, נאמנה לפרספקטיבה של ספר דברים, עשויה לראות כאן את ליבו של המושג 'אחריות'. פרשייה זו כתובה בלשון רבים, והיא מציבה משוואה: המצוות בהן ציוויתי אתכם כמו גם אהבת ה' - הן תשתית הקיום שלכם בארץ. אם תקיימו אותן - יהיה טוב בארץ. אם לא תקיימו - יעצרו השמים, האדמה לא תתן את יבולה, ולבסוף - ואבדתם מהרה מעל פני האדמה. כעת, לאחר שאתם מבינים את השיטה - 'איך זה עובד', הבחירה נתונה בידיכם - האם לקחת אחריות ולקיים חיי עם גבוהים ומתקונים, וממילא להתקיים, ומנגד - לא לקחת אחריות, התוצאה תהיה - אובדן הקיום שלכם בארץ. לא איום הוא זה, אלא הבנה עמוקה של חוקי המציאות, והפקדתם בידי העם עם כניסתם אל הארץ.

לו וְשָׁב לְאַחֲזָתוֹ: וְאִם לֹא מִצָּהָ יָדוּ דֵי הַשִּׁיב לוֹ וְהָיָה מִמֶּכְרוּ בְּיַד הַקֹּהֵן אֹתוֹ עַד שְׁנַת הַיּוֹבֵל וַיֵּצֵא בְּיָבֵל וְשָׁב לְאַחֲזָתוֹ: וְאִישׁ כִּי יִמְכַר בֵּית מוֹשָׁב עִיר חוֹמָה וְהָיְתָה גְּאֻלְתּוֹ עַד תֵּם שְׁנַת מִמְכָּרוֹ יָמִים תִּהְיֶה גְּאֻלְתּוֹ (ויקרא כ"ה, כ"ה-כ"ט).

¹⁵ בחומש דברים הצעד הראשון הוא - ההתייחסות אל הקיים - המקום בו נתון העם כעת, ומה עבר עליו עד כה. מכוונות זו היא הבסיס להעמדתה של פרספקטיבה. כאן נמצאים, זה מה שהיה, ועובדות אלו מייצרות נקודת מבט לסיפור העומד בפתח. ממד נוסף, מרכזי בספר הוא - ההכנה לעתיד. על בסיס תפישת ההווה,

דברים - התיארוך מוצב בפתחו - ככותרת, וקיימת גם קריאה להתבונן בתהליכים היסטוריים - "זָכַר יְמוֹת עוֹלָם בֵּינוּ שָׁנוֹת דּוֹר וָדוֹר" (דברים ל"ב, ז).

כבר הערנו על הטעם החוזר ונשנה לקיומן של המצוות בפרשת קדושים - 'אני ה' אלוהיכם'. כעת נשים לב לעובדה, שאותן מצוות ממש, מתוארות בספר דברים, אלא שהקשרן כעת הוא - חברתי. המחשה: בפרשת קדושים מופיע ציווי על מתנות עניים בשדה: "וּבְקִצְרְכֶם אֶת קִצִּיר אֲרֻצְכֶם לֹא תִכְלֶה פֶּאֶת שְׂדֶךְ לַקְצֵר וְלִקְטַת קִצִּירְךָ לֹא תִלְקֹט: וְכִרְמְךָ לֹא תֵעוֹלֵל וּפְרִט כְּרִמְךָ לֹא תִלְקֹט לְעֵנִי וְלִגְרֵךְ תֵּעָזֵב אֹתָם אֲנִי ה' אֱלֹהֵיכֶם". (ויקרא י"ט, ט"ו). הבסיס למתנות אלה: 'אני ה' אלוהיכם'. בספר דברים מתוארות גם כן מתנות עניים, אך הגיון כעת הוא אחר: "כִּי תִקְצֹר קִצִּירְךָ בְּשֶׂדֶךְ וְשִׁכַחְתָּ עִמָּךְ בְּשֶׂדֶךָ לֹא תָשׁוּב לְקַחְתּוֹ לִגְרֵךְ לִיתוֹם וְלֹאֲלֻמָּנָה יִהְיֶה לְמַעַן בְּרַכְךָ ה' אֱלֹהֶיךָ בְּכָל מַעֲשֶׂה יְדֶיךָ: כִּי תִחַבֵּט זֵיתְךָ לֹא תִפְאַר אֶחְרִיךָ לִגְרֵךְ לִיתוֹם וְלֹאֲלֻמָּנָה יִהְיֶה: כִּי תִבְצֹר כְּרִמְךָ לֹא תֵעוֹלֵל אֶחְרִיךָ לִגְרֵךְ לִיתוֹם וְלֹאֲלֻמָּנָה יִהְיֶה: וְזָכַרְתָּ כִּי עֶבֶד הָיִיתָ בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם עַל כֵּן אֲנֹכִי מִצְוֶךָ לַעֲשׂוֹת אֶת הַדָּבָר הַזֶּה" (דברים כ"ד, י"ט-כ"ב). בניגוד לנוכחות אלהים בבסיס אלו בספר ויקרא, הנושא כעת הוא - ברכת אלהים לאדם בכל מעשה ידיו (שם י"ט), וגם - זיכרון מצבו האישי עת היה הוא עבד בארץ מצרים.

דוגמא נוספת: בהוראה על מידות ומשקלות מכוונים: "לֹא תַעֲשׂוּ עוֹל בַּמִּשְׁפָּט בַּמִּדָּה בַּמִּשְׁקָל וּבַמִּשׁוּרָה: מֵאֲזִנֵּי צֶדֶק אֲבִנִי צֶדֶק אִפֶּת צֶדֶק וְהֵן צֶדֶק יִהְיֶה לְכֶם..." (ויקרא י"ט, ל"ה-ל"ו). טעמם של אלה מופיע לצידי: "אֲנִי ה' אֱלֹהֵיכֶם אֲשֶׁר הוֹצֵאתִי אֶתְכֶם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם: וְשִׁמַּרְתֶּם אֶת כָּל חֻקֹּתַי וְאֶת כָּל מִשְׁפָּטַי וְעֲשִׂיתֶם אֹתָם אֲנִי ה'" (שם, ל"ז). חוקים אלה מופיעים שוב בספר דברים: "לֹא יִהְיֶה לְךָ בְּכִיסֶךָ אָבָן וְאָבָן גְּדוֹלָה וְקִטְנָה: לֹא יִהְיֶה לְךָ בְּבֵיתְךָ אִיפָה וְאִיפָה גְּדוֹלָה וְקִטְנָה: אָבָן שְׁלֵמָה וְצֶדֶק יִהְיֶה לְךָ אִיפָה שְׁלֵמָה וְצֶדֶק יִהְיֶה לְךָ לְמַעַן יֵאָרְכוּ יָמֶיךָ עַל הָאָדָמָה אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֶיךָ נָתַן לְךָ: כִּי תוֹעֵבֶת ה' אֱלֹהֶיךָ כָּל עֲשֵׂה אֵלָה כָּל עֲשֵׂה עוֹל" (כ"ה, ט"ז). בניגוד להתמקדות באלהים המצווה על חוקיו ועל משפטיו, כעת הנושא הוא - התנהגות מכוונת המאריכה את חייכם על פני האדמה.

שתי נקודות מבט הן, וכתוצאה מכך - שתי אמיתות, שהפער ביניהן הוא מובנה, אינו מדלג על שום נושא שבעולם. והנה, עומד האדם בתווך, ושואל את עצמו - באיזו מהן ידבק? האם קיים גשר בין השתיים? בשורות הבאות נחدد את הפער ביחס לשאלה - 'של מי הארץ?' ועם הבנתנו בו, נשרטט מתווה - בדרך אל הגשר המיוחל.

של מי הארץ?

כבר הערנו על העובדה שהארץ היא ברשות אלהים בספר ויקרא: "בְּמִסְפָּר שָׁנִים אַחֵר הַיּוֹבֵל תִּקְנֶה מֵאֵת עַמִּיתְךָ בְּמִסְפָּר שָׁנֵי תְבוּאוֹת יִמְכַר לְךָ... וְהָאָרֶץ לֹא תִמְכַר לְצַמְתָּת כִּי

ויעמיד מערכות חיים, ואם יזכה - יבוא ה'שוכן', וישרה שכינתו ביניהם¹⁷.

אין-ספור השלכות הן לפער הקיים בין שני החומשים. 'דברים שרואים משם' ממרומי המבט האלהי אשר באוהל מועד, 'לא רואים מכאן' - מזווית עינו של האיש משה. 'ודברים שרואים מכאן' - מזווית עינו של משה, עם הפרספקטיבה והבשילות אליה הגיע אחרי ארבעים שנות מנהיגות, 'לא רואים משם' - ממרומי המבט הצופה מגבוה אל מחוזות החיים. הנושאים הנדונים בספרים הם אחרים, הנחות היסוד הרוחניות שונות, וגם פרשייה החוזרת על עצמה כאן וכאן עשויה ללבוש צורה ומשמעות חדשה.

פער שיטתי

נמחיש בכמה דוגמאות: האם מותר לאדם לשנות דבר מן הציווי האלהי? מהו מקומה של היצירתיות בעמידה מולו? בספר ויקרא האדם אינו רשאי לשנות, גם אין מקום ליצירתיות. ביטוי מובהק לכך הוא - סיפור נדב ואביהוא שחטאם היה בהקריבם "אֵש זָרָה אֲשֶׁר לֹא צִוָּה אֹתָם" (ויקרא י', א'¹⁸). בספר דברים - נוכחות התייחסויות רבות להוראות ישנות ולמציאות נתונה, אליהן יוצק משה כעת מבט מחודש; בספר ויקרא לא מתוארת אהבה בין אלהים לאדם או בין אדם לאלהים, בספר דברים, לעומת זאת, מופיעה אהבה שכזו שוב ושוב (18 פעם); בספר ויקרא הכהנים הם 'גיבוריו' של הספר והם נזכרים במהלכו קרוב למאתיים פעם. ברוב האזכורים ההקשר הוא עבודת הקרבנות. בספר דברים הם נזכרים 15 פעמים בלבד, בהקשר למשפט, להוראה ולסמכותם הרוחנית; בספר ויקרא המושג 'אחריות' אינו קיים. בני אדם מחויבים למצוות האלהים, והוא הריבון לאורך הספר כולו. בספר דברים עמדת האחריות של העם נוכחת בליבו של הספר והיא חוזרת על עצמה בווריאציות שונות, שוב ושוב¹⁹; אין בספר ויקרא תיארוך, גם לא תהליכים היסטוריים. בספר

¹⁷ ביטוי הנוכח שוב ושוב בספר דברים: 'המקום אשר יבחר ה' פירושו - בחירה אלהית לבוא ולשכון במקום שהכינו לו בני אדם. פרשנות זו היא מובהקת בתיאור הבא: "וַיֵּרָא ה' אֶל שְׁלֹמֹה בַלָּיְלָה וַיֹּאמֶר לוֹ שָׁמְעִיתִי אֶת תְּפִלָּתְךָ וּבַחֲרָתִי בְּמָקוֹם הַזֶּה לִי לָבִית זָבַח... וְעָתָה בְּחָרָתִי וְהִקְדַּשְׁתִּי אֶת הַבַּיִת הַזֶּה לְהִיּוֹת שְׁמִי שָׁם עַד עוֹלָם וְהָיוּ עֵינֵי וְלִבִּי שָׁם כָּל הַיָּמִים" (דברי הימים ב' ז', י"ב; ט"ז). הבחירה האלהית במקומה של השכינה, אינה מתייחסת לתקופת דוד, גם לא לשלבים שקדמו לבניית הבית על ידי שלמה. הבחירה מתקיימת לאחר שכבר נבנה הבית, במעמד חנוכת המקדש, ובמהלכה בוחר אלהים לבוא ולשכון במקום שהוכן לו על ידי בני האדם.

¹⁸ יוצאת דופן היא הימנעותו של אהרון לאכול משעיר החטאת, בניגוד להלכה הבסיסית, אלא שמניעה אינם מחשבת ההתחדשות או ההשתנות (יעיד על כך קצפו של משה), כי אם תחושה של דחייה בעקבות האסון שפקד אותו במות שני בניו - נדב ואביהו (שם י', ט').

¹⁹ ראה הערה 16

חלוקה במרחב

עומד אדם בתווך, בין שתי העמדות ושואל: באיזו מהן לדבוק? האם בעמדה המוצגת בספר ויקרא, וממילא הארץ היא של ה', או בעמדה המוצגת בספר דברים, וממילא היא שלנו?²⁵ האם קיים גשר בין השתיים?

בדרך אל התשובה, נזמין עצמנו למרחב חי, תלת מימדי. נדמיין שאלה דומה בין הורים לבין ילדים. לילד יש חדר בבית הוריו, החדר מוגדר כחדרו, וכך הוא מתייחס אליו. מעצב אותו כאוות נפשו, אינו מאפשר להיכנס אליו ללא רשות ועוד. 'יהי היום', והילד יוצא מחדרו כשמיטתו על גבו. לשאלת הוריו 'מה זאת?' הוא עונה - 'ל"ג בעומר קרב, והחלטתי להקדיש את מיטתי לכבודו של יום'. להגנתו יטען שהמיטה היא מיטתו, כפי שהחדר הוא חדרו. מנגד טוענים הוריו - 'החדר הוא חדרנו, המיטה היא מיטתנו - מאז ומעולם'. השאלה - מתבקשת. אמש הם אמרו לו - 'החדר והמיטה שבו - שלך הם', האם לא צודק הוא בטענתו?

דומה שמפתח להבנה מצוי במשוואה הבאה: מבחינה משפטית, הבית שייך להורים. הם רכשו אותו והם בעליו לכל דבר. לצד זאת - הם ילדו בן, מסרו לידי את החדר, וצעד זה לווה בפניו מקום - בהפקידם בידי את הסמכות ואת האחריות על המתרחש בו. בפניו זה הם ביקשו לייצר חלל, שיאפשר לו פרטיות, צמיחה והתפתחות. השאלה אם כן, 'האם החדר שייך להורים או לבן', תלויה בשאלה קודמת - 'באיזה מגרש מתנהל הדיון?' אם הדיון הוא משפטי - הרי שהחדר שייך להורים; אם זהו דיון חינוכי או התנהגותי - הרי שהתשובה היא מורכבת. היכן בדיוק מוצב הגבול? האם פינוי המקום מכיל גם את זו? מהו טיבה של פעולת הבן?

שתי נקודות מבט הן ביחס לשאלה 'של מי החדר', ובעצם קיומן הן משמשות כעד לסיפור השותפות המתקיים בין הורים לבין ילדיהם. הורים כבעלים משפטיים, וכמי שקובעים במידה רבה את החוקים, ילדים כאחראים בפועל על המתרחש בחלל החדר. מבין שניהם משפחה המכילה שתי רשויות הנוכחות זו לצד זו.

עד כמה רשאי הבן לעצב כאוות נפשו את החדר? לשנות בו דברים? להזמין אליו חברים? לשאלות אלו אין תשובה חד משמעית. התשובה משתנה ממשפחה למשפחה, והיא גם נתונה בתהליך. כאשר הילד צעיר, אינו בשל לאחריות, הרשות נתונה בידי הוריו. ככל שהוא מתבגר ומבשיל, הם מפנים מקום, ואט אט מתרחבים גבולות הבחירה

לי הארץ כי גרים ותושבים אתם עמדי" (ויקרא כ"ה, ט"ו - כ"ג). אדם מוכר לחברו שנות תבואה, לא את הארץ, מכיוון שהיא של א-להים, לא שלו²⁰. בספר דברים, לעומת זאת, נתפשת הארץ כמי שניתנה לעם, וברשותו היא נתונה²¹: "וְאָכַלְתָּ וְשָׂבַעְתָּ וּבִרְכַתְּ אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ עַל הָאָרֶץ הַטֹּבָה אֲשֶׁר נָתַן לְךָ (דברים ח', י); "וְהֵצַר לְךָ בְּכָל שְׁעָרֶיךָ בְּכָל אֲרָצְךָ אֲשֶׁר נָתַן ה' אֱלֹהֶיךָ לְךָ" (כ"ח, נ"ב); "הַשְּׂקִיפָה מִמַּעוֹן קְדֹשְׁךָ מִן הַשָּׁמַיִם וּבִרְךָ אֶת עַמְּךָ אֶת יִשְׂרָאֵל וְאֶת הָאָדְמָה אֲשֶׁר נָתַתָּה לָנוּ כְּאֲשֶׁר נִשְׁבַּעְתָּ לְאֲבוֹתֵינוּ אֲרָץ זָבַת חֶלֶב וּדְבַשׁ" (כ"ו, ט"ו). שוב ושוב מוגדרת הארץ כמי שניתנה לעם, וכמי שהוא ריבון עליה. מעניין הוא הניסוח השונה בין החומשים: בספר ויקרא היא נקראת 'ארץ אחוזה'²², ופירושה הוא - ארץ שנאחזים בה, כביטוי לקשר שאינו מושגת על בעלות, והוא אינו מובן מאליו. אף לא פעם אחת היא נקראת 'נחלה' בחומש זה. בספר דברים לעומת זאת הארץ היא 'נחלה'²³ ואך פעם אחת, היא נקראת 'אחווה'²⁴.

20 בפרק 'נושאים ותובנות'. כאמור שם - שייכות לא-להים פירושה שייכות למשפחה ולשבט שא-להים ייעד להם את הנחלה.

21 אמנם, השורש 'נתן' ביחס לארץ נזכר ארבע פעמים במהלך ספר ויקרא, אלא שבניגוד לאזכורו בלשון עבר בספר דברים, כביטוי לעובדה שהיא כבר נתונה בידי העם, בספר ויקרא תיאור שכזה אינו מופיע. כן תימצא נתינה בלשון עתיד: "וְאָמַר לְכֶם אֲתֶם תִּירְשׁוּ אֶת אֲדֹמְתֶם וְאֲנִי אֶתְנֶנָּה לְכֶם לְרִשְׁתָּ אֹתָהּ אֲרָץ זָבַת חֶלֶב וּדְבַשׁ אֲנִי ה' אֱלֹהֵיכֶם אֲשֶׁר הִבְדַּלְתִּי אֶתְכֶם מִן הָעַמִּים" ויקרא כ, כד) - כמי שעדיין לא ניתנה. בנוסף - תימצא נתינה בלשון הווה שלוש פעמים ("ד, ל"ד; כ"ג, י'; כ"ה, ב'), ופירוש הדבר שהיא ניתנת לעם, יחד עם זאת, תיאורה בלשון הווה מייחס אותה אל מקום התפר, כמי שנתונה בידיהם של אנשים, ויחד עם זאת אינה מנותקת מרשותו של הבורא. בספר דברים: נזכרות אמנם נתינות בלשון עתיד או בלשון הווה, יחד עם זאת לצדן קיימים ניסוחים בהם התיאור הוא לנתינה שכבר הייתה, ופירוש הדבר שכעת הארץ עברה לרשותו של העם.

22 כינוי זה מופיע קרוב לעשרים פעם, הן ביחס לאדם הפרטי, כגון: "בְּשָׁנֶת הַיּוֹבֵל הַזֹּאת תִּשְׁבּוּ אִישׁ אֶל אַחֲזָתוֹ" (כ"ה, ג), והן ביחס לכלל, "כִּי תָבֹאוּ אֶל אֲרָץ כְּנָעַן אֲשֶׁר אֲנִי נֹתֵן לְכֶם לְאֶחְזָהּ" (ד, ל"ד).

23 משמעות אפשרית: כדימוי לנחל. בדומה לנתיב נחל הנגזר מתנועת המים, הזורמים, המפלסים דרך ומייצרים מתווה, כך נחלת העם מהווה סוג של השתקפות לדרכו, לנתיב חייו של העם הנוחל בה.

24 בסיום פרשת האזינו מביאה התורה את דברי ה' אל משה, לאחר שגזר עליו שלא יכנס אל הארץ: "וַיֹּדְבַר ה' אֶל מֹשֶׁה בְּעֵצֶם הַיּוֹם הַזֶּה לֵאמֹר: עֲלֶה אֶל הַר הָעֵבְרִים הַזֶּה הַר נֹבֹ אֲשֶׁר בְּאֶרֶץ מֹאָב אֲשֶׁר עַל פְּנֵי יְרֵחוֹ וּרְאֵה אֶת אֲרָץ כְּנָעַן אֲשֶׁר אֲנִי נֹתֵן לְבְנֵי יִשְׂרָאֵל לְאֶחְזָהּ: וַיִּמַת בְּהַר אֲשֶׁר עָלֶיהָ שְׁמָה וְהָאֶסְפָּה אֶל עַמִּי כְּאֲשֶׁר מֵת אֶהְרֹן אֲחִידָךְ בְּהַר הָהָר וַיֵּאָסֶף אֶל עַמִּי: עַל אֲשֶׁר מְעַלְתֶּם בִּי בְּתוֹךְ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּמִי מְרִיבַת קִדְשׁ מִדְּבַר צֵן עַל אֲשֶׁר לֹא קִדְשִׁתֶּם אוֹתִי בְּתוֹךְ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל: כִּי מִגִּיד תִּרְאֶה אֶת הָאָרֶץ וְשָׁמָּה לֹא תָבֹאוּ אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר אֲנִי נֹתֵן לְבְנֵי יִשְׂרָאֵל". (דברים ל"ב, מ"ח-נ"ב). פסוקים אלו מיוחדים בשתיים: בניגוד לרובו של הספר, זהו דיבור ישיר של א-להים.

בנוסף - נושא הפרשה מצדיק את הכינוי "אחווה" - שהרי בה נגזר עליו שלא להיכנס אליה.

25 דוגמה להשלכה אפשרית: שלמה מתואר כמי שנותן לחירם מלך צור עשרים עיר בארץ הגליל: "... אִזְּ תֵּן הַמֶּלֶךְ שְׁלֹמֹה לְחִירָם עֲשָׂרִים עִיר בְּאֶרֶץ הַגְּלִיל" (מלכים א ט', י"א). נתינה שכזו בלתי אפשרית במונחים של ספר ויקרא. כן ניתן לדון בה במונחים של ספר דברים.

והאחריות. בניסוח אחר ניתן לומר: תשובה מורכבת היא לשאלת מיקומו של הגבול, כמו גם לתזוזתו מעת לעת, ובמהותה היא אוצרת בתוכה את עומקים גדולים ודקויות, הנוכחים במערכת היחסים שבין הורים לילדיהם.

בדומה לאלו, מכיל חללה של התורה את שני החומשים. חומש המתאר את העולם מנקודת מבטו של א-להים, הכל נתון ברשותו והוא ריבון על כל. במובן זה, ספר ויקרא צופה אל עבר התשתיות. מעמדה זו, פינוי המקום ורשות הבן - הם אינם הנושא. לצידו חומש המתאר את רשות הבן, את המרחב שפינה לו א-להים - בו יבנה מערכת חיים וייטול עליה אחריות. בעצם קיומם, מספרים השניים את סיפור השותפות שבין א-להים לבין עמו. היכן הארץ היא של ה', והיכן היא של בניו? כמו במשל, גם כאן התשובה מורכבת, והיא משתנה מדור לדור. ככל שהדור מבשיל ומתבגר, כך מפנה א-להים מקום, מורחבת האחריות, וממילא הבחירה המונחת לצידה.

שני חומשים מונחים לפתחם של הדורות, והמידה והמינון, כמה להיצמד אל האחד וכמה אל השני, מסורים בידי האומה ובידי חכמי הדורות. ממש כמו בבן ובאב, שיקול הדעת שיהיה להם, אוצר בתוכו את העומקים הגדולים ואת הדקויות, הנוכחים במערכת היחסים שבין א-להים לבין בני עמו.

• ..... •
• כל הזכויות שמורות לשיבת הר עציון ולרב שמעון קליין, תשע"ה •
• עורך: מתנאל בן אבי •
• ..... •
• בית המדרש הווירטואלי •
• מיסודו של •
• The Israel Koschitzky Virtual Beit Midrash •
• האתר בעברית: <http://vbm.etzion.org.il> •
• האתר באנגלית: <http://www.vbm-torah.org> •
• משרדי בית המדרש הווירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5 •
• דוא"ל: office@etzion.org.il •
• ..... •